

Versengő harmadik utasok. Németh László és Erdei Ferenc társadalom- értelmezéséről és politikai programjáról¹

Bognár Bulcsu

bognar.bulcsu@btk.ppke.hu

ÖSSZEFOGLALÓ: A tanulmány Németh László és Erdei Ferenc harmadik utas társadalomfelfogását és társadalompolitikai elképzelését veti össze. Az írás a két szerző két világháború közötti terjedelmes életművének elemzése alapján a nemzeti radikalizmushoz kapcsolható elképzeléseik eltéréseit és azonosságait értelmezi. Ennek során kitér Németh és Erdei eltérő tudásszociológiai helyzetére, a társadalmi válaszfalak különböző megítélésére éppúgy, mint a két szerzőnek a magyarsághoz, a keresztény-nemzeti kurzushoz, a középosztályhoz és a parasztsághoz fűződő értelmezésére. A tanulmány hangsúlyosan tárgyalja a honi zsidóság némethi és Erdei-féle elemzését is. Az írás arra vállalkozik, hogy mindezekből az összefüggésekből értelmezni tudja a politikai mező azonos pozíciójában lévő két gondolkodó későbbi (szárszói) éles polémiájának okait.

KULCSSZAVAK: harmadik út, a két háború közötti társadalom, nemzeti radikalizmus, parasztság, zsidóság

A harmincas évek reformnemzedékének párhuzamosan futó pályái között aligha van még két olyan jelentős szerző, akik egyaránt egyfajta harmadik utas politikát és társadalomszemléletet képviselnek, s mégis ennyire kevésbé reflektálnak egymás tevékenységére a két világháború közötti időszakban. Noha nyilvánvalóan jól ismerték egymás munkásságát, több folyóiratban (*Válasz*, *Kelet Népe*) is egy időben publikáltak, sőt közös asztaltársaságban (Borbándi 1989: 247; Huszár 1991: 7) is megmutatkozó személyes kapcsolatban voltak egymással,² mégis alig lehet olyan írást találni, amelyben egymás munkáiról megemlékezzenek. Noha Németh László a korszakban az elsők között nevezi Erdeit a legjelentősebb magyar szociológusnak (Németh 1992 [1941]: 1226), négy kötetben összefoglalt két háború közötti munkáiban (Németh 1992, 1999) alig említi meg pályatársát. Ez a szótlanság Erdeire is jellemző, aki még a *Magyar gazdaságtudomány* (Erdi 1935–36) című írásában sem tér ki Németh László munkásságára, noha a *Válasz*-

1 Ez a tanulmány *A szárszói viadallal* és más írásokkal együtt az MTA Bolyai János Posztdoktori Ösztöndíj keretében készült 2004 és 2007 között. A támogatásért ezúton is köszönetet mondok.

2 E tekintetben Püski Sándor pontatlanul emlékezik vissza, amikor Erdei és Németh László személyes megismerkedését az 1943-as (második) szárszói konferencia idejére teszi (Huszár 2005: 298). Miként az Erdei harmincas évekbeli levelezéséből kitétnék (Tóth Ferenc 1989), a találkozáshoz már jóval korábban, az évtized közepén sor kerül. Az össze-jöveteleknek aztán majd Bibó István is részesévé válik a harmincas évek végén. (Utóbbiról lásd Bibó 1979.)

ban megjelent írás kifejezetten Németh programadó cikkéhez (Németh 1935) és elképzeléséhez (Németh 1986 [1935]) kapcsolódik.³ Különösen azért feltűnő ez a kölcsönös hallgatás, mivel a két gondolkodó a magyar társadalom azonos nemzedéki értelmezői közül vitán felül a legjelentősebbek közé sorolhatók. Ez mutatkozik meg abban is, hogy az 1943-as szárszói konferencia két programadó előadása az ő nevükhöz fűződik. A két háború közötti időszak társadalmának eltérő értelmezése és az 1945 utáni társadalomfejlődés lehetséges alternatívái kapcsán kialakult éles polémia előzményei azonban egyaránt a harmincas évek időszakához vezetnek vissza.

Jórészt ekkor fogalmazódik meg a két szerző párhuzamokat mutató, de markáns különbségeket is tartalmazó harmadik utas felfogása. Az álláspontok eltérésének sokféle lenyomata van. Talán legplasztikusabban Németh Lászlónak a Szabó Dezsőt követőknek címzett bírálatai (Németh (1999) [1928]: 1512–1523, (1999) [1932]: 1818–1820, (1999) [1935]: 2014–2021) tükrözik azt a habitusbeli különbséget, amely mások mellett Erdei⁴ és saját beállítódása között megmutatkozik. Ennek leglényegesebb eleme az az ellentét, amely az Erdeire jellemző, világgal szembenálló forradalmiság és Németh Lászlónak a – politikai program radikalizmusa ellenére – társadalmi konszenzust és kompromisszumokat is szem előtt tartó megközelítése között feszül. Míg Erdei politikai programjában Szabó Dezső felfogása meghatározó jelentőségű, sőt tartalmi jegyekben annak inkább radikalizálását, mint enyhítését végzi el, addig Németh László – Szabó Dezső számára is elementáris hatásának elismerése mellett (Németh (1999) [1928]: 1512–1523, (1992) [1940]: 1158–1159) – annak számára vállalhatatlan túlfeszítettségével szemben foglal állást. Szabó Dezső eltérő hatása fejeződik ki Németh Lászlónak a reformfolyamatba minden potenciális szövetségést bevonni akaró megközelítése és Erdei parasztforradalmári habitusa között, amely egy politikai kontinuitás nélküli társadalmi változás akarataiban, a felsőtársadalom egészével és a keresztény-nemzeti kurzussal szembeni totális elutasításban fogalmazódik meg. Ez a különbség látszódik abban a közéleti szerepvállalásban is, amelyre a reformok előmozdítása érdekében Németh László hajlandónak mutatkozott,⁵ és amelyet Erdei minden vonatkozásban következetesen elutasított.⁶

Ezek az eltérő habitusok azonban feltehetően nem csupán az eltérő pszichés alkatnak, hanem a társadalmilag kondicionált értelmezési mezőnek is függvényei. Németh László távolabbról egy olyan paraszti származású értelmiségi, középosztálybeli családban nevelkedik fel, ahol az európai műveltség alapvető iránytűül szolgált, míg Erdei családi hátterének kisparaszti környezete sokkal inkább a közvetlen fizikai túlélésért történő napi harc által meghatározott. Németh László jórészt otthonról hozott szédületes műveltsége – amely a német

3 Ez a következetes hallgatás majd Erdei hatvanas évekbeli szárszói visszaemlékezésére (Erdei 1968) is érvényes lesz, ahol képes úgy összefoglalni az 1943-as konferencia jelentőségét, hogy Németh László nevét le sem írja.

4 Erdei nemzeti radikalizmusáról lásd részletesebben Bognár (2006, 2009)-et.

5 Németh László Kozma Miklós felkérésének eleget téve 1934–1935 között a Magyar Rádió irodalmi osztályának vezetője.

6 Erdei dacos szembenállásának legfontosabb dokumentuma a *Vallomás egy útról, amelyet nem tettem meg* (Erdei 1984a) című, a korszak végén papírra vetett, de életében – szándéka ellenére – nem publikált munkája.

klasszikus filozófiától kezdve az irodalom, a képzőművészet, a matematika, a természettudomány legújabb eredményeiig terjed –, nyelvismerete, összeurópai perspektívája áll szemben egy első generációs parasztfiú önképző erőfeszítéseivel, majd folyamatos iskolai mobilitásával, amelynek eredményeképpen a társadalmilag kondicionált műveltségi hátrányokat többé-kevésbé kiegyenlíti. Az eltérő társadalmi származásból adódó habitusbeli különbségeket még inkább felerősíti a közvetlenül megélt társadalmi viszonyrendszer eltérése. Németh László leginkább a Dunántúl⁷ kisebb történelmi megszakítottságokkal terhelt társadalomfejlődése által kondicionált, kiegyenlítettebb társadalmi viszonyokat ismeri meg természetes viszonyulásként, míg Erdei az Alföld diszkontinuitások sorával akadályozott, nyers hatalmi viszonyok által jellemezhető társadalmi viszonyai alapján tájékozódik.⁸ Ebből nem csupán a társadalmi válaszfalak erősségének lényegesen eltérő megítélése következhet, hanem a politikai program megvalósítására bevonható társadalmi csoportok megítélése is.

Az eltérő társadalmi környezet által is kondicionált, hogy míg Németh László a társadalmi reformokért tevékenykedni akaró középosztálybeli entellektüel, addig Erdei a kijelölt cél érdekében praktikus ismeretekre törekvő parasztforradalmár alakját testesíti meg. Ezek az eltérő pozíciók minden bizonnyal közrejátszanak abban, hogy egymás teljesítményeinek elismerése mellett kétségtelenül idegenség, sőt egyfajta ellenszenv alakul ki a két személy között. Ez azonban egészen Szárszóiig nem kerül hangsúlyozottabban felszínre, hiszen a fennálló politikai-társadalmi rendszerrel való szembenállás óhatatlanul közösséget kovácsol a két eltérő perspektívájú szerző között. Amikor azonban a politikai kurzus nyilvánvalóvá váló bukása, a rendszer végnapjai idején alternatív programokat kell megfogalmazni, ezek a kondicionált ellentétek határozottan felszínre kerülnek. Ezt a hosszan lappangó konfliktust tovább erősíti, hogy Németh László és Erdei az, aki az új politikai-társadalmi kibontakozásra a legmarkánsabb programot dolgozza ki. Az egymással versengő alternatívák háttérében két egymással rivalizáló, a saját társadalmi programját elfogadtatni akaró személy állt, akiknek nyílt színi kenyértörése elkerülhetetlennek látszott.

Különösen az 1945 utáni értelmezésekben jelenik meg a két szerző úgy, mint egymást kizáró politikai programok képviselője.⁹ Noha az eltérések vitán felül állnak, a politikai mező egészét szemlélve sokkal inkább az azonosságok dominálnak. A mind a habitusban, mind a társadalmi reform vezetését célzó elképzelésekben, politikai programokban megmutatkozó különbségek tehát jórészt

7 Noha Németh László Nagybányán született, választott szülőföldjének a fejér megyei Mezöszilas (1942 előtt Szilasbalhás) település környékét tekintette. A nyári időszakban az apai paraszti birtokon rendszeresen ott-tartózkodó Németh számára ez a falu és vidéke jelentette a legfőbb inspirációt a parasztságról szóló társadalomértelmezésére és a paraszti társadalom szépirodalmi ábrázolására is. (Némethnek a településhez és környékéhez fűződő emlékeiről lásd részletesebben Németh [1977: 48–66, 638–649]).

8 Erdei perspektívájáról lásd részletesebben Bognár (2008 a, b)-t.

9 Ezekben az elemzésekben (Lukács [1945: 124–144], [1947: 86–110]; Kovács Imre [1958], a „népi írókról” [1958]; Mód [1961]) Erdei 1945 utáni szerepvállalásának a harmincas évekre történő történelmietlen visszavetítése által a két felfogás a „marxista Erdei” és a Németh László által képviselt harmadik utasság élesen szemben álló alternatívájaként jelenik meg. Erdei és Németh László két háború közötti időszakban született munkáinak összevetése azonban jórészt cáfolni tudja a két elképzelés közötti éles különbségekről szóló, zömében alaposabb elemzéseket nélkülöző értelmezéseket.

elfedik azokat a közös jegyeket, amelyek Németh László és Erdei elképzelésében tetten érhetők. A társadalom felfogásában, a történeti tablóban és a politikai programban inkább a megegyezések meghatározóak, lévén mindkét szerző a magyar társadalomfejlődés problémáira egy harmadik utas politikai programot fogalmaz meg. Másrészt éppen ezzel az azonossággal magyarázható, hogy a politikai mező azonos pozíciójában lévő két szerző saját álláspontjának, sajátos jegyeinek hangsúlyozása érdekében elsősorban az eltéréseket emeli ki, mint azokat a zömében megegyező elképzeléseket, amelyek alapvetően közös politikai platformra helyezték őket a két háború közötti időszakban.

A harmadik út azonos képviselete mellett azonban kétségtelenül különböző az a perspektíva, amelyen keresztül a két szerző a magyar történelmet, a társadalomfejlődést és a fejlődési alternatívákat szemléli; végeredményben azonban mégis mindketten hasonló álláspont mellett horgonyoznak le. Németh László egész közírói munkássága az irodalmi mező elemzésén keresztül bontakozik ki. Németh elhíresült társadalmi tablóí, mint a *Faj és irodalom* (Németh 1992 [1927]: 13–26), a *Kisebbségben* (Németh 1992 [1939]: 843–910), más írások mellett zömében a magyar irodalom elemzéséből kiindulva értelmezik a társadalmi viszonyrendszert. Németh széles körű műveltsége az, amely az irodalmi kontextusból kilépve képes átfogó képet adni a magyar társadalomfejlődésről, vállaltan ezzel is megvalósítva (Németh 1992 [1931]: 36–46) Szabó Dezső „egész látóhatár”-konceptióját (Szabó Dezső 1991). Erdei ugyan szintén az egészre törekedve, de a társadalomtudomány, szűkebben a szociológia – egyébként Szabó Dezső által következetesen propagált – megközelítésével operálva igyekszik a magyar társadalomfejlődés sajátosságait megragadni. Erdei ezen felfogása azonban nem csupán és nem elsősorban szaktudományos értelmezés akar lenni, hanem inkább a tudományosság eszköztárának, tekintélyének felhasználásával egy az egész nemzet sorskérdéseit taglaló politikai programot fogalmaz meg.¹⁰ Ez a fajta szándék az elemzés logikájából adódóan viszonylagossá teszi a szaktudományos szempontokat, és érvelésében, kifejtésében sok vonatkozásban azonosságokat mutat a közírói megközelítéssel, amely nem egy szaktudományra összpontosító elmélyülésként, de széles általános műveltséggel Németh Lászlóra jellemző.

Közös az Ady iránti rajongás, amely nem csupán az Ady költészete iránti osztatlan lelkesedésben fejeződik ki, hanem az általa képviselt valóságértelmezésnek, mint szellemi iránytűnek az elfogadásában is. Mindkettőjük számára „ő a magyarság igazi felfedezője” (Németh 1992 [1934]: 449). Ahogy Németh László fogalmaz: „Ady volt az első, aki egybelátta a magyar életet, nevet és méltóságot szerzett sorsunknak, meghatározta helyzetünket, s az európai kifejezésformák ellen eredményesen támasztotta fel a magyar jelleget” (Németh 1992 [1934]: 449). Mindkettőjük számára Ady az, aki először irányítja a figyelmet a magyarság többségét kifejező parasztságra. Ráadásul egyaránt Adyhoz kapcsolják a felfedezett parasztság által megvalósítható nemzeti politika gondolatát (Németh 1999

¹⁰ Erdei megközelítésének sajátosságairól lásd Bognár (2010)-et.

[1928]: 1492–1504); (Erdei 1974; Erdei Sándor 1974). Általa válik a „rég magyar-ság megint életforrássá” (Németh 1992 [1939]: 892). Egy olyan hagyományhoz való visszatérés lehetőségét fejezi ki számukra, amely magában rejt a nyugati és a keleti társadalomfejlődés meghaladásának a lehetőségét. Erdei és Németh László is Ady felfogásában, sőt egész emberi-költői magatartásában a fennálló társadalmi-politikai kurzussal szembeni állásfoglalás követendő magatartását érzékeli: „Ady látja meg, hogy a tizenkilencedik századunk hibái jóvátehetetlenek, mert következményei a magyar nép testén is kiütnek már; az osztályok fönn merevek, lejjebb senyvedők, s a színmagarság jobbjai magukban tehetetlenek” (Németh 1992 [1939]: 881).

Még lényegesebbek azonban a közös Ady-tiszteletben is megmutakozó továbbbi tartalmi jegyek. Noha joggal lehet Németh László habitusát konszenzuskereséssel, kompromisszumokra törekvéssel, Erdeiét pedig a harcos forradalmár beállítódásával jellemezni, nincs eltérés a tekintetben, hogy mindketten élesen szemben állnak a fennálló társadalmi renddel és a keresztény-nemzeti kurzus politikájával. Amikor Németh László „új politikát” követel (Németh 1992 [1933]: 547–550), akkor már a harmincas évek elején nyilvánvalóvá teszi, hogy gyökeres társadalmi változásokat lát szükségesnek.¹¹ A társadalom átalakításának programja – miként Erdei esetében is – Németh Lászlónál is a nemzeti radikalizmus irányzatához kapcsolódik, világosan megkülönböztetve magát a hagyományos bal- és jobboldaliság és a nemzeti szocialista megközelítés alternatívájától. Németh László egész két háború közötti közírói tevékenysége (Németh 1992, 1999) – a jelentős irodalomtörténeti és esztétikai vonatkozásokon túl – a nyugati kapitalista és a szovjet típusú szocialista rendszer alternatívájaként megfogalmazott gazdasági, társadalmi berendezkedés mellett érvel. Hasonlóan Erdeihez¹², egy a mezőgazdasági termelésre és a parasztságra alapozott harmadik utas koncepciót dolgoz ki és képvisel konzekvensen egész pályája során. Németh László „minőség forradalmában”, Kert-Magyarország elképzelésében¹³ és Erdeinek az alföldi tanyás mezőváros köré szerveződő programjában egyaránt egy a belterjes mezőgazdasági termelésen alapuló gazdaságszerkezet és az ezen alapuló társadalomszerveződés képviselte fogalmazódik meg.

Azonosság lelhető fel a két szerző között a tekintetben is, hogy ez a közösen képviselt harmadik utas elképzelés miképp viszonyul a kapitalista és a bolsevik típusú szocialista alternatívához. Mindketten elutasítják a magántulajdonon alapuló kapitalista és a csak a közösségi tulajdonban gondolkodó szocialista megközelítést. Németh László és Erdei is egy olyan megoldást dolgoz ki, amely az ember eredendőnek tekintett egységét kifejező kiegyensúlyozottsága mellett

11 A Debreceni Káté című programadó munkájában (Németh 1992 [1934]: 551–554) a következőképpen fogalmaz: „A mai magyar kormányzó réteg alkalmas-e a magyarságnak erre a »sorsbaállítására«? Nem. Lehetnek használható tagjai, de az egész réteg, erkölcsé és közszelleme miatt jövőnk legnagyobb akadálya; egyetlen mentsége, hogy ami felválthatná, semmivel sem különb” (Németh 1992 [1934]: 553).

12 Erdeinek a nyugati kapitalizmussal és a keleti bolsevizmussal szembeni állásfoglalása először a *Magyar gazdaságtudomány* című munkájában fogalmazódik meg, és ez a nézőpont, a sajátos magyar fejlődést kifejező alföldi tanyás mezőváros melletti érveléssel együtt, aztán visszatérő eleme marad az 1937 és 1942 közötti nagy szociográfiáknak is.

13 Németh László koncepciójának részletesebb értelmezését lásd Lackó (1982); Salamon (1982), (1990); Sándor (1986); Borbándi (1989: 155–158, 161–168, 361–364); Poszler (1990); Monostori (1994), (2002); Dénes (1999); Bertha (2005).

érvel, szembehelyezkedve a szélsőségesnek tekintett kapitalista-individualista vagy a kollektivista-bolsevik megközelítés egyoldalúságával. Az „európai rendiség (hűbériség) viszonyrendszerét idéző módon”¹⁴ mindketten a társadalom alapegységének tekintett gazdasági termelés legfőbb jellemzőjének a közösség által korlátozott magántulajdont tekintik. Ebben a koncepcióban a magántulajdon léte biztosítja az egyén termelési és társadalmi autonómiáját, de azt másrésről a közösség érdekei által korlátozandónak tekintik. Németh László és Erdei is az egyén autonómiáját megvalósító, de a nyugati típusú kapitalista gazdaságnál kötöttebb gazdasági rendet fogalmaz meg. Mindketten úgy látják, hogy ez a modell lenne képes kifejezni a magyarság lényegi elemeit, és ez lenne alkalmas arra is, hogy kiküszöbölje a kapitalista és bolsevik alternatíva az ember egységét felszámoló túlhajtásait. Ennek a harmadik utas elképzelésnek közös eleme az is, hogy erős fenntartással viszonyul a magyar bal- és jobboldal által megjelenített alternatívákhoz. Miként ez a jórészt az Erdei és Bibó által jegyzett Márciusi Front programjában (Gergely Jenő 1991: 418–420)¹⁵ látható, és visszatérő eleme Németh László állásfoglalásainak is, a hagyományos bal- és jobboldali ideológiában a nemzeti sorsközösség totalitásával szembeni partikuláris társadalmi és politikai érdekek megjelenését látták.¹⁶

Ez a piederstálra állított nemzeti sorsközösséggel való szolidaritás vállalása hozza magával, hogy nincs lényeges különbség a két szerzőnél a két háború közötti keresztény-nemzeti kurzus megítélésében. Noha Németh László hajlandó a reform érdekében időszakosan állami pozíciót vállalni, és noha ezt Erdei mindig is elutasította, a kurzus értékelésében az azonosságok a meghatározók. Németh László és Erdei egyaránt elveti azt a hamis kompromisszumokkal egyensúlyozó politikát, amely nem képes alapvető társadalmi változás véghezviteléhez; legfőképpen pedig nem hajlandó a mindkét szerző által következetesen alapvető kérdésnek tekintett földreform végrehajtására. Mindketten elítélik azt az irredenta politikát, amelyben inkább a határon túli magyarság helyzetének ellehetetlenítését, mint problémáinak megoldását látják. Erdei és Németh László is az irredenta politika helyett a közép-európai térség „ütközőállam zónájában” az orosz bolsevizmussal és a német fasizmussal szemben a közép-európai kisépek egysége és politikai szövetsége mellett foglal állást (Gergely 1991: 418–420); (Németh 1992 [1935]: 645–667). Mindketten a felszíni kampánymagyarkodások ellenséges keresése helyett olyan pozitív programmal megvalósítható intézkedéseket kívánnak, amelyek a fenti nemzeti radikális törekvéseket képviselik.

¹⁴ Ez a megfogalmazás ugyan Németh Lászlótól származik, de Erdei elképzelésével is egybevág. Különösen a Hajnal István társadalomszemléletével való megismerkedés után fedezi fel Erdei is, hogy a jövőbeli perspektíva visszautalhat az európai középkor azon hagyományára, amely az egyéni érvényesülést mindig a közösségi érdekek veti alá.

¹⁵ Erdei politikai elképzelésének sok lenyomata van korszakbeli szociografikus munkásságában, de explicit módon az 1937-es Márciusi Front, illetve az 1939-es Nemzeti Parasztpárt programjában ölt testet. A továbbiakban leginkább a bizonyosan Erdei és Bibó tollából származó, a Márciusi Front számára készített politikai elképzelésekre hivatkozom, amelyek Huszár Tibor (Huszár 1991) forrásgazdag munkájában találhatók.

¹⁶ Németh László a következőképpen fogalmaz partikularitás-totalitás összefüggéséről: „Magyarországon az irodalom baloldali volt, a politika jobboldali. Bal- és jobboldal azonban egyaránt csak egy-egy akolnyi ember érdekképviselte; a tömegek érdekeit a politikában lényegében nem képviselte semmiféle oldal sem” (Németh 1992 [1935]: 667–668).

Erdei és Németh László is osztják azt a nemzedéki ellentétekről szóló felfogást, amelyet Szekfű Gyula *Három nemzedékében* (Szekfű 1989) a magyar társadalom egyik lényeges antinómiájának nevez. Másrészt azonban Erdei és Németh László éppen Szekfű értékelésével¹⁷ szemben a katolikus-protestáns felekezeti különbség – a korszakban nagy jelentőségűnek tartott – ellentétét jelentéktelennek tekintik (Németh 1992 [1934]: 575–596) ahhoz az égető problémákhoz képest, amelynek megoldására csak egy nemzeti radikális programot tartanak elégségesnek (Németh 1992 [1934]: 554–560).¹⁸ Emellett mindketten egy egyháztalan vallásosságot hirdetnek, amely párosul a történelmi egyházak negatív megítélésével (Németh 1992 [1935]: 645–667); (Huszár 1979). Minden bizonnyal mindezek a tartalmi egybeesések egyúttal visszautalnak arra a Szabó Dezső-i felfogásra (Szabó 1991, 2003), mint közös forrásra, amely Erdei és (miként erről maga Németh László is többször megemlékezik) saját felfogásának alapját, szellemi érlelődésének alapvető iránytűjét jelentette.

Feltehetően az egyaránt elementáris élményként megélt és elfogadott Szabó Dezső-i megközelítéssel hozható összefüggésbe az is, hogy a két háború közötti közéleti, politikai diskurzus egyik alapkategóriájának, a faj fogalmának az értelmezésében szintén inkább a párhuzamok, mint a különbségek mutathatók ki. A fajiság tematizálása Ady Endrétől induló,¹⁹ majd Szabó Dezső által kibontott (Szabó 2003: 524–579) keretében mindkét szerző határozottan elutasítja azokat az értelmezéseket, amelyek biológiai kategóriaként, ez alapján megrajzolt típusok alapján beszélnek faji jegyekről.²⁰ Németh László (Németh 1992 [1927]: 13–26) és Erdei is (Huszár 1991: 114, 119) a nemzeti szocialista megközelítéssel szemben a közös sors és kultúra alapján megrajzolt olyan fajiságról beszélnek, amelyet a közös nyelv is összeköt.²¹ Tehát lényegében a kultúra és nyelv által meghatározott nemzeti sorsközösség konzervatív értelmezését képviselik mindketten (Erdei 1937a).²² Ebben az értelmezési keretben az egyes népcsoportok, nemzetek

17 Jól mutatja Erdei és Németh eltérő beállítódását Szekfű Gyula történeti teljesítményének értékelése. Míg a kompromisszumokra törekvő, más nézőpontokkal inkább kibékülni képes Németh Szekfűt kora legnagyobb történésének tekinti (Németh 1992 [1932]: 498–502, 1999 [1932]: 1781–1784, 1992 [1940]: 941–1016), a saját radikális olvasatától különböző minden nézőpontot elutasító Erdei – Szabó Dezső értékelésével (Szabó Dezső 2003 [1937]: 626–702) megegyezően – Szekfűben a mindenkor hatalomhoz illeszkedő, azt ideológiailag kiszolgálni akaró történeti érzékeli, aki igazolni igyekszik a hamis kompromisszumok politikáját. (A Németh–Szekfű-vitáról, annak harmincas évekbeli tartalmairól, majd a negvenes évek eleji változásáról lásd részletesebben Bibó [1979]; Gergely András [1983]; Monostori [1994: 90–114]; Dénes [1999].) (Erdei megközelítésének forrása Bibó visszaemlékezése: Huszár [1989: 223–225].)

18 Erdei egyedül a *Futóhomok* elemzésében tekinti a felekezeti hovatartozást meghatározó jelentőségűnek (erről lásd részletesebben Bognár [2010: 29–36]), de a későbbi szociográfiákban, Németh László felfogásával megegyezően, már nem a szekfűi szembeállításra koncentrálnak a magyar társadalom értelmezésekor.

19 Németh László Ady jelentőségét sok más egyéb mellett ahhoz is köti, hogy ő volt az első, aki a faji kérdést megjelenítette a modernitás viszonyai között (Németh 1992 [1941]: 1089–1097).

20 „A hitlerista áramlat fénykorában arra a kérdésre, hogy a faji gondolatra kell-e felekednünk, ezt válaszoltam: »Ha a faj embertani fogalom; nem, ha erkölcsi: igen. Magyarországon a fajtisztaság német ideáljának nincs helye. A magyarságot sorsa és helyzete más népekre utalja. Vagy megtanul összefogójuk lenni, vagy elpusztul. S hogy erre képes-e, annak egyik legfőbb próbája a zsidókérdés»” (Németh 1992 [1934]: 572).

21 Németh László társadalomértelmezésének neuralgikus pontja a faj kérdésének megközelítése. Nem véletlen, hogy ennek kapcsán éles vita és sok, egymással vetélkedő elemzés születik. A kérdéskör és Németh László munkásságának egyéb vonatkozásai recepciójáról kiváló áttekintést nyújt Monostori Imre alapos munkája (Monostori 2003).

22 Kevésbé közismert, de Erdei nézőpontját jól mutatja (Erdei 1937a), hogy a fajiság megítélése kapcsán, a harmincas évek közepén a *Szocializmus* hasábjain folytatott vitában Fejtőékkel szemben foglal állást, amikor egyértelműen a faji szocializmust hirdető, és a szerinte alapvetően félreértett Veres álláspontjához csatlakozik. (Emellett ebben a vitában is megfogalmazza a baloldali nézőpont bírálatát, amennyiben kiemeli, hogy az nem képes a faji tényezőök társadalmi determinizmusokat kialakító szerepét figyelembe venni társadalomszerkezeti elemzése során.)

faji jegyeit az határozza meg, hogy a szerzők mit tekintenek a fajiságot kifejező kultúra és közös sors legfőbb jellemzőinek. Azonosság van a tekintetben is, hogy Németh László és Erdei is arra az álláspontra jutnak, hogy a népcsoport kulturális jegyeinek csak bizonyos része fejezi ki a népcsoport valódi kulturális jegyeit. Tehát a fajiságot megjelenítő kultúra szűkebb kategória, mint a népcsoportot ért vagy arra jellemző kulturális hatások. Lényeges tartalmi megegyezés a két szerző felfogásában, hogy mindketten úgy vélik, a fajiság kulturális jegyeinek forrása a magyar parasztság; miként a fajiság közös sorsa is elsősorban a parasztság társadalmi csoportjához kapcsolódik.

A két szerző – erősen Szabó Dezső felfogását idéző – megközelítése a fajiság természetéről a magyar fajiságot lényegében a parasztságot kifejező kulturális jegyek alapján határozza meg. Ez alapján tesznek különbséget a magyar társadalom egyes etnikai, felekezeti csoportjai között, mindig azt mérlegelve, hogy azok a fajnak mint nemzeti sorsközösségnek mennyire fejezik ki valódi tartalmait. Ezen értelmezési keret alapján beszél Németh László a húszas évek végén faji stigmáról, majd a harmincas évek végén (Németh 1992 [1939]: 843–910) tartalmilag megegyező módon, csak új fogalmisággal hígmagyar és mélymagyar²³ különbségekről. Erdei pedig ezt az értelmezési keretet használva beszél az autentikus magyar lét jegyeit kifejező alföldi tanyás mezővárosi társadalomfejlődésről, és a magyarság lényegét eltorzított egyéb paraszti és nem paraszti társadalmasulásokról. A különbség a két szerző között leginkább abban ragadható meg, hogy míg Németh László számára a magyar parasztság egésze forrásul szolgál e fajiság kulturális jegyeinek, addig Erdei többnyire csak egy jóval szűkebb csoport, saját lakókörnyezete, az alföldi tanyás mezőváros parasztségében fedezi fel ezeket a jegyeket. Tehát a magyar sorsközösség jellemzőinek megítélésében Németh László foglal el józanabb álláspontot, míg Erdei még a Szabó Dezső-i kiindulást is radikalizálja, hogy a tanyás mezővárosi társadalomfejlődés primátusát ideológiailag is alátámaszthassa.

A fajiság Szabó Dezső-i kiindulású politikai, társadalomtörténeti tárgyalásából következik az is, hogy a nem paraszti társadalmi csoportok, etnikai, felekezeti közösségek megítélésében is lényeges párhuzamok fedezhetők fel. Egyik szerző számára sem kérdéses, hogy e megközelítés alapján a magyar arisztokrácia és a magyar burzsoázia inkább a magyar fajiság, a nemzeti sorsközösség ellenségeiként, idegen elemként jelenik meg. Noha a középosztály megítélésében vannak különbségek, de a zsidóság idegensége, a magyar fajiságtól lényegesen különböző faji jegyei Erdei (Huszár 1991: 129–130, 133, 137) és Németh László számára is magától értetődők. A fajiság fogalmában kifejeződő konzervatív társadalomszemlélethez kapcsolódóan, felfogásuk szerint a közösen megélt múlt hiánya rekeszti ki a zsidóság többségét a magyar sorsközösség tagjai közül. Úgy látják, hogy éppen ennek a közös történetiségnek a hiánya és egy lényegileg eltérő társadalomfej-

23 Németh László híg- és mélymagyar fogalmát az általa nagyra tisztelt Proust regényének, *Az eltűnt idő nyomában* című kötetnek mély-Franciaország fogalma alapján alkotta meg. Lásd erről Németh László: *Fantomok ellen* (Németh László 1992 [1943]: 911–923).

lődés hozza magával, hogy a magyarországi zsidóság többségében a XIX. század második felében betelepült tagjai eltérő kulturális sajátosságokkal rendelkeznek, amelyek mindkét szerző szerint alapvetően különböznek a magyar nemzeti sorsközösség kultúrájától. Mindezen tényezők alapján a zsidóságot zömében a nemzeti sorsközösségen kívül helyezik el.

A zsidóságnak a magyarságon kívüli elhelyezése mellett más tekintetben is azonos állásponton van a két szerző. Ennek a társadalomtörténeti érveken alapuló közös értelmezésnek további sajátossága, hogy a zsidóságot nem faji csoportként definiálják, és nem kívánják jogilag diszkriminálni. A nemzeti szocialista fajvédő politikától lényeges különbséget mutatva Németh László és Erdei is úgy gondolta, hogy a zsidóság személyi és szabadságjogait nem szabad korlátozni, hiszen ez egyrészt ellentétes lenne az európai humanista értékekkel, másrészt pedig mindkét szerző politikai programja a negatív helyett a pozitív diszkriminációra teszi a hangsúlyt.²⁴ Tehát számukra nem a nyilvánvalóan nem kívánatosnak tekintett „zsidó kapitalizmus” letörése jelentette a politikai program lényegét, hanem a parasztságra alapozott harmadik utas program megvalósítása. Ennek azonban kétségtelen része a nagybirtokok, a bankok, ipari üzemek államosítása, amely mindkettőjük számára egyértelműen a zsidóság gazdasági hatalmának a visszaszorítását is jelentette volna. Ez a gazdasági program részét képező elképzelés azonban nem a zsidóság egészét, hanem a jelentős vagyonnal rendelkezőket érintette volna, és nyilvánvalóan nem csak a zsidóságra, hanem minden jelentősebb földbirtokkal, bankkal, ipari vállalattal rendelkező állampolgárra vonatkozott; tehát ennyiben mentes volt a felekezeti diszkriminációtól. Erdeieknek a Márciusi Front és a Nemzeti Parasztpárt programjában, Németh Lászlónak pedig a húszas évektől kezdődően, de a *Kisebbségben*, vagy az 1943-as szárszói beszédében (Németh 1992 [1943]: 1279–1291) is képviselt elképzelése ilyen módon kívánta volna a „zsidókérdést” megoldani.

Németh Lászlónak és Erdeinek a zsidósághoz fűződő, alapvetően párhuzamokat mutató viszonya azonban részleteiben eltérésekkel is jellemezhető. Némi különös módon az eltérő életművek közül éppen a közíró Németh László álláspontja differenciáltabb ebben a kérdésben, mint a társadalomtudományos érvényességre törekvő szociológus felfogása. Amikor Erdei a zsidóságot tárgyalja, kivétel nélkül egy egységes tömbként láttatja ezt a társadalmi csoportot, amelynek tagjai ugyan a társadalmi hierarchia különböző pontjain helyezkednek el, de alapvető jegyeikben megegyeznek. Szemléljük akár az Erdei által is jegyzett Márciusi Front különböző programtervezeteit (Huszár 1991: 129–130, 133, 137) vagy a különböző szociográfiákat (mindenekelőtt a *Magyar faluban* [Erdei 1940] tárgyalja Erdei részletesebben a zsidósághoz fűződő kapcsolatát), ugyanaz az egy-

24 Sokat mondó, hogy nem csupán tartalmilag egyezik meg Erdeinek és Németh Lászlónak a pozitív diszkriminációról szóló megközelítése, hanem a megfogalmazás jegyeiben is azonosság mutatható ki. Amikor Erdei és Bibó a Márciusi Front programját írják, lényegében Németh László 1927-es *Faj és irodalom* című munkájának bacilusképét veszik át: „Rossz orvos, aki literszám önti a tuberkulotikus irodalomba a gyűlölet dezinficienseit. A dezinficiensek előbb pusztítják a szervezetet, mint a bacilust. A testet kell felerősíteni. Magyarságunk igaz erőit kell előszólítanunk a tespedt test szöveteiből, s a veszedelmes góccok maguktól eltokolódnak” (Németh 1992 [1927]: 25).

séges csoportként való ábrázolás fogalmazódik meg. Erdeinél feltehetően ebben is Szabó Dezső megközelítésének radikalizmusa mutatkozik meg,²⁵ míg Németh László Szabótól – a lényegi megegyezések mellett – distanciát mutató felfogása jóval differenciáltabb képet fest a magyarországi zsidóságról.

Németh László az, aki a Széchenyi és a dualizmus publicistái által is képviselt azon állásponton van, hogy a több évszázados együttélés során kialakult azonos sors és a kulturális azonosulás miatt nem szabad a honos zsidóságot kirekeszteni a magyarságból. Németh elutasítása a XIX. század második felétől elinduló tömeges betelepülőkkel szemben fogalmazódik meg. Noha ez a felfogás ilyen módon kétségtelenül a magyarországi zsidóság többségének magyarsága fölött polemizál, másrészt Németh László az, aki a korabeli zsidó közírók vagy a népiesek zömének felfogásával vitatkozva lehetőséget lát a zsidóság bizonyos csoportjainak sikeres asszimilációjára. E tekintetben az egyik legfontosabb összefoglaló, programadó írásában, *A magyar élet antinómiáiban* (Németh 1992 [1934]: 575–596) épp azt fogalmazza meg, hogy a magyar nemzeti sorsközösséghez csatlakozás lehetséges a nemzetiségek és a zsidóság részéről is. A korabeli közfelfogással szemben nem zárja ki, hogy akár „mélymagyar” álláspontra is juthasson egy asszimilált német vagy zsidó személy. Sőt azokban a zsidókban, akik a kapitalizmus megfékezésére és az „új Magyarország” építésére vállalkoznak, potenciális szövetségést lát.

Az antiszemitizmus vádjaira²⁶ reagáló, *Egy különítményes vallomása* című munkájában (Németh 1992 [1934]: 568–574) pedig egyenesen a magyarság alapvető kérdésének tekinti, hogy a zsidóságnak a magyarsághoz alkalmazkodni hajlandó csoportjaival összefogjon a jövő Magyarországaért. Ebben a tanulmányban Németh László azt fogalmazza meg, hogy a zsidóság Szerb Antallal fémjelzett második típusa²⁷ „színekkel és szempontokkal gazdagítani törekszik” a magyar kultúrát, tehát a magyarság egészének új, azzal szerves kapcsolatban lévő ele-

25 Szabó Dezső az, aki különböző publicisztikaiban végig azon az állásponton van, hogy a zsidóság egységesen képviselt faji szempontjai tükröződnek a magyarországi kapitalista vállalkozások logikájában, és az ezt felszámolni akaró bolsevik kollektívizálás, a „zsidó forradalom” tartalmában is (Szabó Dezső 2003: 417–480).

26 Noha Németh László általános megítélése, és különösen a zsidósághoz fűződő viszonyának értelmezése alapvetően az őt értékelő szerzők bal- és jobboldali elkötelezettsége alapján strukturálódik, de vannak kivételek is. Örkeny István például magát a *Tanú* köteteinek rajongójaként, Németh Lászlót pedig, mint a gondolkodására legnagyobb hatású szerzőt, mesterének aposztrofálja (Lázár 1979: 63, 66). Gyurgyák János szintén az ideológiai szekértáborok logikájától távolságot tartó, korrekt elemzésében (Gyurgyák 2001: 549–569) Németh László írásainak vizsgálatán keresztül Németh megközelítésének többnyire jogos bírálata mellett arra az álláspontra jut, hogy Németh felfogása nem tekinthető antiszemitának. Ugyanerre jut Lengyel András elemzése (Lengyel 1991) is a többségi, Németh Lászlót antiszemitának tekintő, zömében publicisztikai (Ungvári [1986]; Karsai [1992]; Szabó Miklós [2000]; Tamás Gáspár [2001]) értelmezésekkel szemben. Utóbbi megközelítés mellett horgonyoz le Csepeli György, aki Németh alapfokú- és középfokú élményeiből nem csupán Németh László, hanem a népiesek egészének antiszemitizmusát is kiolvassa; egyáltalán nem reflektálva arra, hogy Németh és a népiesek (amúgy is heterogén csoportosulásának) megközelítése között jelentős különbségek vannak. (Nem véletlen, hogy míg Szabó Zoltán és Illyés Gyula Némethben a népi táboron kívüli szövetségést érzékeli [Szabó Zoltán 1935, 1939; Illyés 1943], addig ez eltérések miatt a korszakban maguk a népiesek jó része, mint Fėja Géza [Fėja 1936] és Veres Péter [Veres 1936] is, inkább ellenfelet, mint harcostársat lát Németh Lászlóban. Fėja Németh *Magyarság és Európa* című munkáját (Németh [1935] 1999: 1969–2034) egyenesen a népi irány elleni újabb támadásként értelmezi). Másrészt Csepeli a népiesek köréből való célozatos válogatással (Csepeli 1995) Németh László felfogását tőle és egymástól is) lényegesen különböző szerzők (Erdélyi József, Kodolányi János, Sinka István, Szabó Dezső) álláspontjával mossa össze (Csepeli 1995) a zsidóság megítélésének tekintetében, megkonstruálva ezzel az „antiszemita népiesek” képét. Csepeli megközelítését más szempontból bírálja Monostori Imre (Monostori 1994: 174–175) és Gyáni Gábor (Gyáni 2008: 63–64) is.

27 Németh László tipológiájában a zsidóságnak – a magyarsághoz fűződő viszonya alapján – három csoportja különíthető el. Az első, aki maga is idegennek érzi magát, és nem kapcsolódik a magyarság sorskérdéseéhez. A második, aki sajátos jegyeivel gazdagítani akarja a magyarságot. A harmadik (Németh számára Ignótus és Hatvány Lajos által megtestesített) típusba tartoznak, akik számára a műveltség zsidó privilégium, és akik legfőbb törekvése, hogy a bal- és jobboldaliság ellentétét fenntartsák, és akik magukat az igazságot képviselő „örök baloldalt” letéteményesének tartják (Németh [1934] 1992: 568–574).

me. Ezzel szemben Erdei (és Bibó)²⁸ a Márciusi Front programjában a zsidóság jogainak biztosítása mellett azon az állásponton vannak, hogy a zsidóságnak (hasnolón a hazai németekhez) távol kell tartania magát a magyar sorskérdések tárgyalásától (Huszár 1991: 129–130, 133, 137), vagyis egységesen kirekesztik őket a szűkebben definiált magyarság fogalmából.

Noha Németh László részéről megfogalmazódik a konszenzuskeresés gondolata is („mint szocialista küzdök a kapitalizmus ellen; mint nem-zsidó békét akarok kötni a zsidósággal” – Németh 1992 [1934]: 585), elvitathatatlan az is, hogy Németh László is Szabó Dezső és Erdeiek felfogásához hasonlóan a zsidóságban olyan csoportosajátos jegyeket lát, amelyek idegenek a magyarságnak tulajdonított jegyeiktől.²⁹ Így aztán végső következtetésében ugyanarra az álláspontra jut, mint Erdei Ferenc Sárközi Györgynek címzett levelében (Huszár 1991: 94–95): a magyar sorsközösséggel való azonosulás csak akkor lehetséges, ha a zsidó származású személy minden „zsidó jegyet” felszámol magában, vagyis ha megszűnik zsidónak lenni. Tehát számára is a magyar sorsközösséghez csatlakozás csak a teljes asszimilációval és a „zsidó jegyek” megtagadásával lehetséges.³⁰

Azonosság van Németh László és Erdei értelmezése között a tekintetben is, hogy nem a zsidókérdés megoldását tartják elsődleges problémának.³¹ A keresztény-nemzeti kurzus felfogásával szemben a kirekesztett többségi magyarság, a parasztság társadalmi emancipálása a program lényege. Ez az álláspont fejeződik ki a politikai programokon túl abban a távolságtartásban, amelyet a zsidótörvények idejének zsidóellenes hecckampánya alatt a két szerző tanúsít.³² Vagyis lényegében Szabó Dezső *Az antijudaizmus bírálata* című munkájának (Szabó 1991 [1938]: 501–532) felfogását képviselik, és Szabó Dezsőnek a harmincas évek végén képviselt magatartásával megegyező módon cselekednek.

Erőteljesebb az eltérés a két szerző programjában az etnikai csoportok megítélésének kérdésében. Láttuk, hogy Erdei szociográfiáiban (leghatározottabban a *Futóhomok* [Erdei 1937b] című munkájában) és politikai állásfoglalásában (leginkább a Márciusi Front és a Nemzeti Parasztpárt programjában) a magyar sorsközösségre leselkedő veszélyek között közel egyenlő súllyal említi a zsidóság

28 Bibó álláspontjának monografikus feldolgozására és Bibó harmincas évekbeli antiszemitizmusának részletesebb taglalására lásd Balog Iván munkáját (Balog 2004).

29 Németh László felfogásának gyermek- és ifjúkori formálódásáról és a zsidó sorsközösség megfogalmazásáról lásd Németh (1977).

30 Érdekes történeti adalék, hogy Erdei a harmincas évektől (Darvassal, Féjával, Illyéssel, Kodolányival, Kovács Imrével, Szabó Dezsővel, Szabó Zoltánnal, Veressel együtt) felkérést kap azon Törzsökös Magyarok Budapesti Asztaltársaságtól, amelynek csak „fajmagyarok” lehetnek a tagjai (H. Soós 1991: 338). Ungváry Krisztián – mindenhol antiszemitákat érzékelő – interpretációjával (Ungváry 2001) szemben azonban nincs adat arra nézve, hogy Erdei élt volna a meghívással, vagy bármilyen formában együttműködött volna a szervezettel. (Az Ungváry számára bizonyítékként szolgáló, hivatkozott levelezéskötetből [H. Soós 1991] ez legalábbis bizonyosan nem derül ki.)

31 Erdei és Németh László életművének megítélését alapvetően befolyásolja (más, elsősorban politikai és tudománypolitikai tényezők mellett), hogy munkásságukban különböző súllyal tárgyalták a zsidóságnak a magyar társadalomfejlődésben és a közéletben betöltött szerepét. Míg Németh számára (többek között a két háború közötti irodalmi mező sajátos struktúráival is összefüggésben) kikerülhetetlen volt a kérdés tárgyalása, addig a baloldali kapcsolatokkal rendelkező Erdei számára semmiképpen sem volt ildomos ennek a kérdésnek gyakori, nyilvános előhozása, hiszen az a fennálló kurzussal szembeni lehetséges politikai ellenállás erejét csökkentette volna. Abban azonban megegyeztek, hogy a negatív diszkrimináció helyett a társadalom alapvető átalakítását célzó programra kell összpontosítani, ennyiben tehát egyetértettek abban, hogy nem szabad a „zsidókérdést” túlságosan előtérbe tolni.

32 Másrészt a fenti elemzés alapján nem meglepő módon sem Németh László, sem – zsidó származású barátai, Reitzer Béla, Sárközi György unszólása ellenére – Erdei Ferenc nem hajlandó aláírni a zsidótörvények elleni tiltakozásokat. (Németh Lászlónak a zsidótörvényekkel szembeni fenntartásaira lásd a második szárszói beszédének vonatkozó részeit: Németh 1992 [1943]: 1286–1287.)

és a hazai németiség térnyerésének a problémáját, feltehetően nem függetlenül Szabó Dezső hasonló felfogásához. Németh László azonban éppen Szabó Dezső megközelítésével vitatkozva arra az álláspontra jut, hogy a sikeres magyar politika érdekében jóval megengedőbbnek kell lenni a nemzetiségekkel szemben. Németh László érve az, hogy a hazai nemzetiségek a zsidósággal szemben nem alkotnak olyan erős és tömörszerű közösséget, és „nem készítene elő saját faji hegemoniát”, miként ezt a zsidóságnál érzékeli. Tehát már az etnikai kisebbségek megítélésében is érzékelhető az a különbség, ami a Szabó Dezső-i radikalizmushoz erősebben kötődő, forradalmiságában szinte minden potenciális szövetséggel is leszámoló Erdei-féle politikai program, és a nemzeti egységet az abban részt venni kívánók számára az erős megszorítások mellett *inkább* nyitva hagyó Németh László-i felfogás között megmutatkozik.

Ugyan a parasztságra alapozott nemzeti radikális politika képviselésében nincs eltérés a két szerző között, annak vezetésében és a potenciális szövetségesek kérdésében azonban annál inkább felszínre kerül az az eltérés, amely leginkább megkülönbözteti Erdei és Németh László politikai programját. Németh László egész pályája során azt az európai magaskultúrán alapuló műveltséget képviseli, amelyre egyaránt veszélyt jelentenek a nemzeti szocialista, a bolsevik törekvések, de maga a kapitalizmus haszonelvűsége is. Az ebben az értelemben is harmadik utas Németh László számára magától értetődő, hogy a társadalmi reform és megújulás képviselője csak annak a társadalmi csoportnak a vezetésével lehetséges, amely ennek a széles európai műveltségnek a birtokosa, s amely a műveltség talaján állva lesz képes a szellemi és társadalmi megújulásra. Ez az „új nemesség”³³ elsősorban a középosztályt jelenti számára, miként azt az egyik első programadó munkájában, a *Debreceni kátéban* (Németh László 1992 [1933]: 551–554) is megfogalmazza: „Át kell építenünk társadalmunk hatalmi struktúráját, hogy a gerinc megint a test középvonalába kerüljön, s olyan vezérlő réteget kell uralomra juttatnunk, melynek tudomása van a testről és helyzetéről.” A test és a helyzet helyes értelmezése Németh László számára azt is jelenti, hogy ennek a középosztálynak magába kell integrálnia a társadalmi megújulás alapjának tekintett parasztságot arra érdemes tagjait.

A parasztságból és a meglévő középosztályból létrejövő új nemesség gondolata egy a nemzeti tartalmakat kifejezni képes középosztály elképzelését fejezi ki. A Németh László-i koncepció tehát bizonyos értelemben szabadon lebegő értelmiséget feltételez, amely túllép partikuláris osztályérdekein, és a nemzeti sorsközösség sajátosságait kifejező társadalmi változást képvisel. Ezzel az elképzeléssel függ össze, hogy noha a társadalmi struktúra és politikai viszonyrendszer megváltozását kikerülhetetlenül fontosnak tartja, a hangsúly mégis a „belső forradalmon”, a társadalmi cselekvők belső megtisztulásán van, mivel Németh szerint ez teremtheti meg a partikuláris érdekeken való túllépés lehetőségét. Az

³³ Németh László megváltoztatott értelemben használja a korábban leginkább Friedrich Nietzsche által népszerűvé tett fogalmat. Megegyezés a két szerző szóhasználatában azonban, hogy mindketten egy új értékteremtő közösséget tekintenek a társadalmi, szellemi megújulás alapjának.

egész harmincas évek generációjának alapélményét jelentő Ady-költészet szellemében ennek a belső forradalomnak az alapját a nemzet sorsával való azonosulás jelenti. Tehát a partikularizmuson való felülemelkedés a nemzet érdekeit, értékeit kifejező társadalmi, politikai szerepvállalásban mutatkozik meg.³⁴ Ez az erkölcsi megújulás lehet az alapja annak a külső forradalomnak, amely döntő gazdasági, társadalmi változásokat hoz magával. A belső forradalom kiemelésével azonban Németh László világossá teszi, hogy amennyiben e nélkül jönnének létre társadalmi változások, az a meglévőt felváltó új partikularizmusok képviselőit (Németh László 1992 [1934]: 553), és nem egy a közösség egészét kifejező, gyökeres megújulást jelentené.

A Németh László-i újnemesség-elképzelésnek tehát nem feltétlenül egy a korabeli magyar társadalomban megragadható társadalmi csoport az alapja, hanem az elképzelésben megfogalmazott értékeket magának vallók közössége. Ennek képviselőit mindazon csoportok részéről elképzelhetőnek tartja, ahol a nemzeti sorsközösség értékrendje megjelenhet. Ez az oka annak, hogy Németh László ezen értékek mentén való állásfoglalás esetén megengedőbb nem csupán a megújulás alapjának tekintett parasztsággal, hanem mindazon társadalmi csoportokkal kapcsolatban, ahonnan ezek az értékek társadalomtörténeti kondicionálás által megjelenhetnek. Ez a magyarázata annak az e tekintetben megengedőbb politikának, amellyel Németh László a keresztény-nemzeti kurzus elitje, arisztokráciája, hagyományos középosztálya felé fordul; hangsúlyozva, hogy *személyében*, és nem társadalmi csoportként tartja lehetségesnek ezeknek az elemeknek az új nemességbe integrálódását. Ugyanezen megfontolások alapján fogalmaz meg szövetséget a hazai kisebbségek tagjai számára, és – társadalomtörténeti érvei mentén – ugyan kisebb esélyt adva az integrációra, de a hazai zsidóság számára is. Mivel azonban ennek az új nemességnek közös nemzeti értékeit az európai perspektíva, és ezen belül is az összeurópai műveltség adja meg,³⁵ ennek a nemességnek a vezető szerepét egyértelműen a középosztályra ruházza.

Erdei megközelítésének döntő különbsége, hogy számára kizárólag a két háború közötti társadalom valamilyen módon kirekesztett társadalmi csoportjai lehetnek a társadalmi átalakulás alapjai. Több alkalommal hitet tesz amellett, hogy a vezető szerepre kizárólag a parasztság alkalmas. Majd a negyvenes évektől – nem függetlenül a politikai helyzet és ezáltal a program megvalósítását lehetővé tevő hatalmi tényezők változásától – egyre gyakrabban emlegeti a munkásosztályt (Erdi 1943, 1976), mint szintén vezető szerepre alkalmas társadalmi csoportot. Nála az a Szabó Dezső által is képviselt felfogás fogalmazódik meg, hogy az elnyomott és alapvetően paraszti eredetű, ilyen módon magától értetődően *magyar* munkássággal való szövetség elkerülhetetlen feltétele a társadalmi re-

34 Németh ezen értelmezése válik a népi szociográfusok másik jelentős alakjának, Szabó Zoltánnak alapvető tájékoztató ponttá. Erről lásd részletesebben Huszár Tibor Szabóval készített beszélgetését: Huszár (2005: 135–154).

35 Németh László szellemi irányítóje elsősorban Ortega munkássága, de az „új nemesség” gondolatában megfogalmazódó „jó európaiság”, vagyis az az elképzelés, hogy az új értékteremtés összeurópai értékek mentén fogalmazódjon meg, ismét Nietzsche felfogását tükrözi. (Ezt a megközelítést Németh felfogásába Ortega közvetítésével emeli be.) (Ortega hatásáról lásd részletesebben: Csejtei [2001].)

form sikerének. E változtatás szellemi erejét azonban Erdei számára végig az a parasztság jelenti, amely a magyar autenticitást képviseli számára. A harmincas és negyvenes években született szociográfiák egyaránt arról tanúskodnak, hogy Erdei a magyarság lényegét kifejező társadalmasodást, és ebből következően a társadalmi reform alapját is egyaránt az alföldi tanyás mezővárosok kétlakiságát őrző parasztjaiban találja meg. Társadalomszerkezeti elemzései és társadalompolitikai reformjavaslatai is ezt a szűk csoportot tekintik az autentikus magyar lét letéteményesének.

Ezen értelmezési keret alapján tehát Erdei eleve ellenérzéssel fogadott minden olyan reformelképzelést, amely a parasztságon kívülre helyezi a társadalmi átalakulás súlypontját. Ez az oka annak, hogy erőteljes ellenérzéssel viszonyult még a dunántúli kiskgazdátörekvésekkel szemben is, amiben a nyugati, németes hatás alá került parasztságnak a magyarságtól idegen társadalomfejlődését látta. Megközelítése ugyanis minden olyan, nem az alföldi tanyás mezővárosokon alapuló társadalomfejlődést elutasított, amely ennek – az elképzelése szerint – az ősi magyarság kettős szállásrendszerén alapuló társadalmasulásnak a hatását, „őserejét” gyengítette volna. Különösen erős ellenérzéssel viszonyult minden olyan törekvéssel szemben, amely a parasztságnak középosztályi vezetéssel történő társadalmi emancipációját képviselte. Mivel Németh László lényegében eme felfogást képviselte, koncepciójának nyilvánvaló harmadik utassága ellenére ez Erdei számára a magyar parasztságban benne rejlő potenciál kilúgozását, feloldását jelentette. Még ha a jobbító szándékot nem is vonta kétségbe minden esetben,³⁶ Szabó Dezsővel teljes mértékben megegyező módon (Szabó 2003: 524–579) ezekben a törekvésekben a hagyományos úri középosztály hatalmi dominanciájának továbbélését célzó stratégiát látott. Mindezek magyarázzák azt, hogy Erdei politikai programja a radikális átalakulást képviselő szűk csoportra támaszkodva, de a nép egészének nevében kíván változást, anélkül, hogy a társadalmi konszenzus minimális feltételeit megteremtene. Erdei értelmezése tehát Németh László ennél kiterjesztőbb, a megújult közösség értékeit elfogadók számára megengedőbb felfogásával szemben határozottan kirekesztő társadalmi reformprogramot és magyarságmeghatározást fogalmaz meg.

Miközben Erdei következetesen elutasítja a marxista társadalomszemléletet, mint a társadalom értelmezésének lehetséges keretét, a fentiek alapján nem meglepő módon pozitívan viszonyul Lenin munkásságához.³⁷ A kissé a saját képére formált Lenin-értelmezésében Lenin azt az orosz nemzeti forradalmárt jelenti, aki felismerve az orosz történelem viszonyait, annak organikus tartalmait kifejező társadalmi változást valósít meg forradalmi módon. Erdei Leninben a kelet-euró-

36 Erdei különbözőképpen ítélte meg az ezen törekvések mögötti szándékokat aszerint, hogy azok képviselői hol helyezkedtek el a hatalmi mezőben. Ha nemzedéki társainak a fennálló rendszerrel szembeni kritikájaként jelentek meg ezek az elképzelések (mint például Szabó Zoltán, vagy éppen Németh László esetében), akkor a jobbító szándékot nem vonta kétségbe. Ha azonban a parasztság középosztályi vezetésének elképzelését a korabeli hivatalos Magyarország fogalmazta meg, akkor ezt a hatalmi helyzet fenntartására irányuló burkolt törekvésnek értelmezte.

37 Ez nem csak a létező szocializmus idején a vizsgált korszakra vonatkozó visszaemlékezéseiben (Erdei 1974: 560–568) mutatkozik meg, hanem a harmincas évek közepén keletkezett naplórészletekből (Erdei 1984b; H. Soós 1991) is kiviláglik.

pai régióban a parasztságra alapozott és a nemzetet kifejező paraszti tartalmakat radikálisan megjelenítő politikust lát, aki felismerve a társadalomfejlődés helyes irányát, azt szűk élcsapat vezetésével képes megvalósítani is. Noha elvben Erdei a paraszti öngazgatás megvalósításának szükségességét hangsúlyozza, valójában Lenin élcsapat-koncepciója szolgál számára alapvető iránytűül politikai állásfoglalásában. Magát ebben az értelmezési keretben olyan nemzeti forradalmárnak tekintheti, aki – paraszti származása és a paraszti viszonyok ismerete alapján – egyaránt képes az organikus társadalmi jegyeket megragadni, és képes a forradalmi átalakulást politikailag is megvalósítani. Ez a fajta megközelítés kirajzolja Erdei viszonyát a belső és külső forradalomhoz is. Míg Németh László a belső forradalom szükségességét emeli ki elsősorban, addig Erdei számára Lenin politikai sikeressége, elveinek gyakorlati megvalósítása szolgál például. Erdei is osztja azt a lenini meggyőződést, hogy a külső forradalom azzal, hogy megteremti a helyes tudat társadalmi feltételeit, magával hozza a belső forradalmat is.

Lenin, Szabó Dezső és a népi irányzat többsége is egyaránt szellemi előménye Erdei azon felfogásának, amely a kelet- és közép-európai térségben ambivalensen vagy elutasítóan viszonyul a nyugati kultúra értékeihez. Alapvetően közrejátszik ebben az, hogy számára a nyugati kultúra elsősorban a társadalom organikus rendjét felszámoló kapitalista gazdaság formájában jelenik meg. Erdei nézőpontjából ennek a gazdasági formának a haszonelvűsége pedig a nemzeti közösség tagjainak fokozódó kiszolgáltatottságát hozza magával, míg más, idegennek tekintett elemek primátusát teremti meg. Erdei értelmezésében ezek a nyugati értékek a magyarság autentikus létét képviselő, a tanyás mezővárosokban már jórészt megvalósult előremutatóbb társadalmasulást veszélyeztetik. Erdei híres szociográfiáiban, különösen hangsúlyosan a *Magyar város* (Erdei 1939) és a *Magyar falu* című munkájában amellet érvel, hogy a tanyás mezővárosi közösség olyan berendezkedést hozott létre, amely a közösség és az individualitás helyes arányaival meghaladta a nyugati társadalomfejlődést. Bármilyen ingatag lábon áll is Erdeinek a tanyás mezőváros primátusát megfogalmazó elmélete (vö. Bognár 2010), ebből a kiindulásból adódóan mégis érthető ellenérzéssel viszonyul ahhoz a Németh László-i megközelítéshez, amely az új nemességet – a nemzeti jegyek hangsúlyozásán túl – az Erdei által már meghaladottnak gondolt nyugati társadalomfejlődés kultúrájára kívánja helyezni (Németh 1999 [1935]: 1969–2034). Noha ez a legalább annyira érzelmi, mint ideológiai elutasítás kétségtelen csúsztatáson – a nyugati társadalomfejlődés és a Németh László által megjelenített összeurópai kultúra összemosásán – alapszik, jól mutatja a kultúrájában nyugatias Németh László-i perspektíva és a „kelet népét” képviselni akaró, a távoli nomád kultúrából építkezni akaró Erdei megközelítése közötti különbséget.

Talán az eltérő „strukturáló struktúrák” által belsővé tett nézőpontbeli különbségek is közrejátszanak abban, hogy Erdei sajátosan, mi több, valódi tartalmát nem kifejezve értelmezte Németh László azon felfogását, amely a társadalmi reform vezetéséről szólt. Németh ugyanis teljesen világossá teszi azt, hogy a megújulás középosztályi vezetése hangsúlyozottan nem kapcsolódik a két háború

közötti társadalom középosztályához, legkevésbé sem ahhoz a társadalmi csoporthoz (a kisbirtokos paraszthoz), amelyből származik, sem a szülői ház értelmi-ségi csoportosulásához. Éppen ellenkezőleg, Németh László azt fogalmazza meg a *Töredék a reformból* (Németh 1992 [1935]: 645–667) című munkájában, hogy a „független kisbirtokos osztály” alkalmatlan e társadalmi szerep betöltésére.

Németh László hasonlóképpen kritikus a korszak középosztályával szemben is. Megkülönböztetve az anyagi függetlenséggel rendelkező, a közügyekbe beleszóló, önmagával való rendelkezéssel bíró valódi középosztályt az anyagi és szellemi függetlenséggel nem rendelkező, leginkább a bürokráciában csoportosuló „alközéposztálytól”, a két háború közötti időszak középosztályát többségében egyértelműen az utóbbi csoporthoz sorolja. Nem csupán azt fogalmazza meg, hogy ezek a társadalmi csoportok nem alkalmasak az újnemesség-koncepció képviselésére,³⁸ hanem a legelső írásoktól kezdődően határozottan e társadalmi csoport hatalmának felszámolása mellett foglal állást. Németh László már a harmincas évek elején *Új politika* (Németh 1992 [1933]: 547–550) című írásában annak ad hangot, hogy a középosztály többségét alkalmazó fölösleges hivatalnokrendszer a „Kert-Magyarország” programjában megszüntetendő.³⁹ Németh tehát ezt az egyébként felettébb heterogén, csak lefelé, a paraszti és munkás csoportokkal szembeni záródásában egységes középosztályt (Németh 1992 [1943]: 1297–1321) a legkevésbé sem tekinti a nemzeti radikális társadalmi reformot vezető új nemesség alapjának (Németh 1992 [1943]: 1297–1321), amelyet a fentiek mellett ráadásul a nemzeti közösség többségét kitevő parasztsághoz, munkássághoz fűződő viszonya miatt is elutasít.⁴⁰

Nehéz arra a kérdésre választ adni, hogy Erdei nem értette, vagy nem akarta érteni Németh László elképzelésének lényegét. Kétségtelen, hogy Erdei társadalmilag kondicionált habitusa és politikai programja élesen szemben állt azzal a reformelképzeléssel, amelyet Németh László megfogalmazott. Ez magában rejtette azt a magatartást, amely az azonos mezőben álló, de programjában versengő elképzelésnek öntudatlanul hamis, elferdített percepcióját eredményezhette. Erdei Németh László felfogását ugyanis a hamis kompromisszumok politikájának tekinti, amely saját társadalmi csoportjának dominanciáját féltve, azt megőrizni akarva, tehát osztályérdekeinek fogságában, partikularizmusa miatt alkalmatlan a magyarság megújulására.⁴¹ Valójában azonban Erdei éppen azt veti Németh

38 A *töredék a reformból* című írásában a következőképpen fogalmaz ennek a középosztálynak egyik mértékadó csoportjáról: „a mai magyar gazdaságnak a tisztviselő-rend a legnagyobb csapás [...] A tisztviselő az állam nyugós gyermeke lesz, aki nem a többi osztály helyzetét nézi, hanem pénze és igénye közt a távolságot. Elégedetlen, mert mint egyénnek nyilván oka van az elégedetlenségre. De ha elégedetlen mint egyén, próbáljon felelős lenni mint egy osztály tagja. Magyarországnak ma nem annyi tisztviselője van, mint amennyit a rend megkívánt, hanem amennyi tanult embert okvetlenül hivatalba kellett dugni” (Németh László 1992 [1934]: 654–655).

39 Egy évvel később A *töredék a reformból* című munkájában azt állítja, hogy „az értelmiség szétszélesztése a hivatalból és a hivatal kapujából a gazdasági reform legfontosabb pontja” (Németh 1992 [1934]: 655).

40 A *töredék a reformból* című írásában a középosztályról a következőket veti papírra: „Gyakran halljuk, hogy középosztályunk beteg; de ritkán halljuk, hogy miért beteg. Én azt hiszem, azért beteg, mert jórészt tisztviselőkből áll. A tisztviselő eredendő bűne, hogy kiesett a megélhetés harcából, a munkában végzett időért kap bért, s nem a vállalkozás jövedelméből részt. A magyar tisztviselő ehhez a bűnhöz hozzáad még egy példátlan úri és lateiner dolyfót” (Németh László 1992 [1934]: 655).

41 Erdei részéről ez a taktikai elem azonosságokat mutat a marxizmus érvelési stratégiájával, amely szívesen mutat rá a vitapartner álláspontjának társadalmi léthez kötöttségére, ilyen módon álláspontja partikularitására, miközben a saját megközelítést minden társadalmi kötöttségen felülemelkedett totalitásra értelmezi. (Mannheim a marxista

László szemére, amiért egész saját társadalomszerkezeti elemzése és politikai programja kárhoztatható. Erdei az, aki szűkebb környezetének és társadalmi csoportjának (az alföldi tanyasi termelést kétlakiséggel folytató kisparaszti gazdák) jellemző, vagy inkább vágyott viszonyaival azonosítja a magyarság egésze számára kívánt társadalmasulás lényegét. Miközben Németh László az, aki nem lényegtelen megszorításokkal, de elvileg majd mindegyik társadalmi csoport számára csatlakozást biztosítva politikai programjában Erdeihez mértén sokkal inkább felülemelkedik „osztálykorlátain”. Ezen szociálpszichológiából jól ismert, nem tudatos extrapoláció mellett azonban nem zárhatók ki Erdei részéről tudatos taktikai elemek, amelyek különösképp majd az 1943-as szárszói konferencián kerülnek felszínre, új dimenziót adva a két versengő harmadik utas vitájának.

Irodalom

- A „népi” írókról. Az MSZMP Központi Bizottsága mellett működő kulturális elméleti munkaközösség állásfoglalása. (1958) *Társadalmi Szemle*, 6: 38–69.
- Balog Iván (2004): *Politikai hisztériák Közép- és Kelet-Európában. Bibó István fasizmusról, nacionalizmusról, antiszemitizmusról*. Budapest: Argumentum Kiadó.
- Bertha Zoltán (2005): *„Világképteremtő enciklopédizmus.”* Budapest: Kairosz Kiadó.
- Bibó István (1979): Németh László kelet-európai koncepciója és Szekfű Gyulával folytatott vitája. *Valóság*, 8: 35–38.
- Bognár Bulcsu (2006): Életmű a tanyás mezővárosi társadalmasodás ígézetében. Erdei Ferenc társadalomszerkezeti elemzéseinek sajátosságairól. *Társadalomkutatás*, 3: 432–448.
- Bognár Bulcsu (2008a): Erdei Ferenc szociológiája a két világháború közötti tudományos és közéleti diskurzus tükrében. *Valóság*, 12: 78–88.
- Bognár Bulcsu (2008b): A paraszti perspektíva a két világháború között. Erdei Ferenc munkásságának tudásszociológiai összefüggései. *Valóság*, 9: 42–52.
- Bognár Bulcsu (2009): A népi szociográfia nemzeti radikalizmusa. Erdei Ferenc, Féja Géza és Veres Péter társadalomszemléletének kapcsolódásairól. *Szociológiai Szemle*, 2: 60–77.
- Bognár Bulcsu (2010): *Erdei Ferenc szociológiája*. Budapest: Loisir Kiadó.
- Borbándi Gyula (1989): *A magyar népi mozgalom. A harmadik reformnemzedék*. Budapest: Püski Kiadó.
- Csejtei Dezső (2001): Ortega y Gasset Németh László és Bibó István munkásságában. In Dénes Iván Zoltán (szerk.): *Megtalálni a szabadság rendjét. Tanulmányok Bibó István életművéről*. Budapest: Új Mandátum Kiadó, 211–234.
- Csepeli György (1993): Bűvészinások. A népi gondolkodás paradox antiszemitizmusa. *Kritika*, 10: 12–14.
- Csepeli György (1995): Narratívák fogságában. A népi írók politikai szocializációja Magyarországon. *Kritika*, 10: 20–23.

értelmezés bírálata során ezt a tudásszociológiája által meghaladott ideológiafogalmat speciális ideológiafogalomnak nevezi [Mannheim 1996: 95–96].)

- Dénes Iván Zoltán (1999): *Eltorzult magyar alkat. Bibó István vitája Németh Lászlóval és Szekfű Gyulával*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Erdei Ferenc (1935–36): Magyar gazdaságtudomány. *Magyarságtudomány* 1935, (1)2: 137–148; 1936 (2)1: 143–154.; 1936 (2)2: 251–263.
- Erdei Ferenc (1937a): A nép. *Várospolitikai Szemle*. Makó. augusztus 22. 1–2.
- Erdei Ferenc (1937b): *Futóhomok. A Duna-Tisza-köz földje és népe III. Magyarország felfedezése*. Budapest: Athenaeum Kiadó.
- Erdei Ferenc (1939): *Magyar város*. Budapest: Athenaeum Kiadó.
- Erdei Ferenc (1940): *Magyar falu*. Budapest: Athenaeum Kiadó.
- Erdei Ferenc (1943): A magyar társadalom. In Szárszó. *Az 1943. évi Balatonszárszói Magyar Élet-Tábor előadás- és megbeszéléssorozata*. Budapest: Magyar Élet Kiadása, 12–36.
- Erdei Ferenc (1968): Emlékezés Szárszóra. *Kortárs*, 8: 1298–1299.
- Erdei Ferenc (1974): Rádióbeszélgetés Huszár Tiborral – Lenin agrárpolitikájáról, Adyról és Bartókról (1970. január 16.). In Berend T. Iván – Szuhay Miklós (vál.): Erdei Ferenc: *Emberül élni*. Budapest: Gondolat Kiadó, 560–568.
- Erdei Ferenc (1976): A magyar társadalom a két háború között. *Valóság*, 4: 23–53; 5: 36–58.
- Erdei Ferenc (1984a): Vallomás egy útról, melyet sohasem tettem meg. In Kulcsár Kálmán (szerk.): Erdei Ferenc: *Történelem és társadalomkutatás*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 448–452.
- Erdei Ferenc (1984b): Gondolatok a pályáról. In Kulcsár Kálmán (szerk.): Erdei Ferenc: *Történelem és társadalomkutatás*. 321–325.
- Erdei Sándor (1974): Erdei Ferenc életrajza. In: *Emberül élni. Egy életút mérföldkövei. Válogatás*. Budapest: Gondolat Kiadó, 569–665.
- Féja Géza (1936): Vádoló és vádlott. *Kelet Népe*, 3: 1–5.
- Gergely András (1983): Németh László vitája Szekfű Gyulával. *Valóság*, 1: 47–62.
- Gergely Jenő – Glatz Ferenc – Pölöskei Ferenc (szerk.) (1991): *Magyarországi pártprogramok 1919–1941*. Budapest: Kossuth Kiadó.
- Gyáni Gábor (2008): Miről vallanak Németh László önéletírásai? *Tiszatáj*, 1: 60–69.
- Gyurgyák János (2001): *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszméletörténet*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Huszár Tibor (1979): A protestantizmus és a romantika Erdei Ferenc pályakezdő írásaiban. *Világosság*, 1: 1–8, 2: 87–93.
- Huszár Tibor (1989): *Bibó István. Beszélgetések, politikai-életrajzi dokumentumok*. Budapest: Kolonel Kiadó.
- Huszár Tibor (1991): *Párhuzamok és kereszteződések. Erdei Ferenc, Bibó István és a Márciusi Front*. Budapest–Makó: ELTE Szociológiai Intézet – Makói József Attila Múzeum.
- Huszár Tibor (2005): *Találkozások. Beszélgetések a két világháború közötti magyar szellemi-politikai mozgalmakról*. Budapest: Corvina Kiadó.
- Illyés Gyula (1943): Németh László Debrecenben. *Magyar Csillag*, 10: 613–614.

- Karsai László (vál. és szerk.) (1992): *Kirekesztők. Antiszemita írások. 1881–1992.* Budapest: Aura Kiadó.
- Kovács Imre (1958): A népi irodalom hőskora. *Új Látóhatár* 2–3: 81–98.
- Lackó Miklós (1982): Minőségszocializmus – modernség vagy korszerűség. A Tanú korai időszaka. *Új Írás*, 7: 61–72.
- Lázár István (1979): *Örkény István alkotásai és vallomásai tükrében.* Budapest: Szépirodalmi Kiadó.
- Lukács György (1945): *Írástudók felelőssége.* Budapest: Szikra Kiadó.
- Lukács György (1947): *Irodalom és demokrácia.* Budapest. Szikra Kiadó.
- Lengyel András (1991): Németh László Shylock-metaforája. *Valóság* 8: 56–74.
- Mannheim Károly (1996): *Ideológia és utópia.* Budapest: Atlantisz Kiadó.
- Mód Aladár (1961): A harmadik út és Németh László útja. *Valóság*, 5: 16–34.
- Monostori Imre (1994): *Minőség, magyarság, értelmiség. Tizenkét fejezet Németh Lászlóról.* Budapest: Püski Kiadó.
- Monostori Imre (2002): Szárszóról – hatvan év után. *Kortárs*, 12: 1–17.
- Monostori Imre (szerk.) (2003): „Én sosem kívántam más emlékművet...” *Vonulatok a Németh László recepció történetéből.* Budapest: Argumentum Kiadó.
- Németh László (1935): A magyar sorstudomány feladatai. *Magyarságtudomány* 1.
- Németh László (1977): *Homályból homályba I–II. Életrajzi írások.* Budapest: Magvető Kiadó.
- Németh László (1986 [1935]): Egy Hungarológiai Társaság terve. In Széchenyi Ágnes (szerk.): *Válasz 1934–1938.* Budapest: Magvető Kiadó, 101–102.
- Németh László (1992): *A minőség forradalma – Kisebbségben. Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vitairatok. I–II.* Budapest: Püski Kiadó.
- Németh László (1992 [1927]): Faj és irodalom. In uő: *A minőség forradalma – Kisebbségben. Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vitairatok. I.* 13–26.
- Németh László (1992 [1931]): Új enciklopédia. In uő: *A minőség forradalma – Kisebbségben. Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vitairatok. I.* 36–46.
- Németh László (1992 [1932]): Szekfű Gyula: Tizennyolcadik század. In uő: *A minőség forradalma – Kisebbségben. Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vitairatok. I.* 498–502.
- Németh László (1992 [1933]): Új politika. In uő: *A minőség forradalma – Kisebbségben. Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vitairatok. I.* 547–550.
- Németh László (1992 [1933]): Debreceni Káté. In uő: *A minőség forradalma – Kisebbségben. Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vitairatok. I.* 551–554.
- Németh László (1992 [1934]): Ady Endre. In uő: *A minőség forradalma – Kisebbségben. Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vitairatok. I.* 440–453.
- Németh László (1992 [1934]): Nemzeti radikalizmus. In uő: *A minőség forradalma – Kisebbségben. Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vitairatok. I.* 554–560.
- Németh László (1992 [1934]): Egy különítményes vallomása. In uő: *A minőség forradalma – Kisebbségben. Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vitairatok. I.* 568–574.

- Németh László (1992 [1934]): A magyar élet antinómiái. In uő: *A minőség forradalma – Kisebbségben. Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vitairatok. I.* 575–596.
- Németh László (1992 [1935]): Töredék a reformból. In uő: *A minőség forradalma – Kisebbségben. Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vitairatok. I.* 645–667.
- Németh László (1992 [1935]): Író és hatalom. In uő: *A minőség forradalma – Kisebbségben. Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vitairatok. I.* 667–669.
- Németh László (1992 [1939]): Kisebbségben. In uő: *A minőség forradalma – Kisebbségben. Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vitairatok. II.* 843–910.
- Németh László (1992 [1940]): Szekfű Gyula. In uő: *A minőség forradalma – Kisebbségben. Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vitairatok. II.* 941–1016.
- Németh László (1992 [1941]): Vitathatatlan Ady. In uő: *A minőség forradalma – Kisebbségben. Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vitairatok. II.* 1089–1097.
- Németh László (1992 [1940]): Magyar radikalizmus. In uő: *A minőség forradalma – Kisebbségben. Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vitairatok. II.* 1155–1164.
- Németh László (1992 [1941]): Krónikák. In uő: *A minőség forradalma – Kisebbségben. Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vitairatok. II.* 1214–1236.
- Németh László (1992 [1942]): Fantomok ellen. In uő: *A minőség forradalma – Kisebbségben. Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vitairatok. II.* 911–923.
- Németh László (1992 [1943]): Második szárszói beszéd. In uő: *A minőség forradalma – Kisebbségben. Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vitairatok. II.* 1279–1291.
- Németh László (1992 [1943]): Népi író. In uő: *A minőség forradalma – Kisebbségben. Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vitairatok. II.* 1297–1321.
- Németh László (1999): *A minőség forradalma – Kisebbségben. Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vitairatok. III–IV.* Budapest: Püski Kiadó.
- Németh László (1999 [1928]): Az Ady-pör. In uő: *A minőség forradalma – Kisebbségben. Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vitairatok. III.* 1492–1504.
- Németh László (1999 [1928]): Szabó Dezső. In uő: *A minőség forradalma – Kisebbségben. Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vitairatok. III.* 1512–1523.
- Németh László (1999 [1932]): Újabb történeti munkák. In uő: *A minőség forradalma – Kisebbségben. Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vitairatok. III.* 1773–1785.
- Németh László (1999 [1932]): Visszatekintés. In uő: *A minőség forradalma – Kisebbségben. Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vitairatok. III.* 1813–1830.
- Németh László (1999 [1935]): Magyarság és Európa. In uő: *A minőség forradalma – Kisebbségben. Politikai és irodalmi tanulmányok, beszédek, vitairatok. III.* 1969–2034.
- Poszler György (1990): Benniszülött bölcselet. Németh László: Kisebbségben. Szubjektív kommentárok. *Kortárs*, 11: 114–140.

- Salamon Konrád (1982): Németh László szocializmusképe és az 1930-as évek elejének szocializmusa. *Forrás*, 9: 80–85.
- Salamon Konrád (1990): Németh László minőségszocializmusa. In Grezsa Ferenc (szerk.): *A gondolkodó Németh László. Hódmezővásárhely: Németh László Társaság–Petőfi Sándor Művelődési Központ*. 19–23.
- Sándor Iván (1986): *A Németh László-pör*. Budapest: Magvető Kiadó.
- H. Soós Mária (szerk.) (1991): *Levelezés köz- és magánügyben 1931–1944. Címzett vagy feladó Erdei Ferenc*. Budapest: Magvető Kiadó.
- Szabó Dezső (1991): *Az egész látóhatár I–II. Politikai és irodalmi tanulmányok, levelek, iratok*. Budapest: Püski.
- Szabó Dezső (1991 [1938]): Az antijudaizmus bírálata. In uő: *Az egész látóhatár I*. 501–532.
- Szabó Dezső (2003): *Egyenes úton I–II. Tanulmányok és jegyzetek*. Budapest: Püski Kiadó.
- Szabó Dezső (2003 [1923]): Új magyar ideológia felé. In uő: *Egyenes úton II*. 417–480.
- Szabó Dezső (2003 [1937]): Ede megevé ebédem. In uő: *Egyenes úton II*. 626–702.
- Szabó Dezső (2003 [1937]): Végzet. In uő: *Egyenes úton II*. 524–579.
- Szabó Miklós (2000): Nincs harmadik út. Gondolatok a magyar polgárosodás útvesztőiről. *Beszélő*, 1: 57–58.
- Szabó Zoltán (1935): A politika betörése. *Válasz*, 5-6: 367–368.
- Szabó Zoltán (1939): „Jámbor szándék.” I. A szellemi honvédelem szükségessége. *Magyar Nemzet*, június 18.
- Szekfű Gyula (1989): *Három nemzedék, és ami utána következik*. Budapest: Maecenas – Állami Könyvterjesztő Vállalat.
- Tamás Gáspár Miklós (2001): Az éleslátó vak. Száz éve született Németh László. *Magyar Hírlap*, 2001. április 23.
- Tóth Ferenc (1989): Makó és a Márciusi Front. In Pintér István (szerk.): *Fél évszázad múltán a Márciusi Frontról*. Budapest: Reform Kiadó, 113–114.
- Ungvári Tamás (1986): A „Németh-László pör” margójára. *Élet és Irodalom*, március 14. 5–6.
- Ungváry Krisztián (2001): Értelmiség és antiszemita közbeszéd. *Beszélő*, 6: 74–92.
- Veres Péter (1936): Levél Németh Lászlóhoz. *Gondolat*, 8: 417–424.